

"קמעא לשתות מים יכנס"

הלכה בפיוטו של רבינו יוסף טוב-עלם

הרב עזריאל זילבר

- א. הקדמה **◆** ב. הבנת התוספות את דעת ר' יוסף **◆** ג.
הבנה חדשה בכוונת ר' יוסף **◆** ד. פסיקת ההלכה

א. הקדמה

רבינו יוסף בן ר' שמואל טוב-עלם (להלן - ר' יוסף) היה מקדמוני חכמי אשכנז. קדם אפילו לרש"י והוזכר ברש"י ובתוספות מספר פעמים¹. ברצוני במאמר זה להתייחס לבית אחד מפיוטו הגדול של ר' יוסף לחג הפסח. פיוט זה מובא בסידורי התפילה האשכנזים ב"יוצר" של שבת הגדול (סידור "תפילת כל פה", עמ' 397). פיוט זה הינו סיכום של הלכות חג הפסח בחרוזים לפי סדר אי-בי בתוספת שם המחבר ואביו עם הסיומת "חזק".
בבית האחרון נאמר כך:

**"קמעא לשתות מים יכנס, אם חולה הוא או אסטנס, ובעי למשתי
חמרא משום אונס, לומר בחמישי הלל הגדול ישתנס".**

בית זה מובא בתוספות בפסחים (קייז ע"ב) בדיון על כוס חמישית בליל הסדר. דעתו של ר' יוסף שכוס חמישית היא רשות הובאה על ידי רבים שבאו אחריו עד הרמ"א². במאמר זה ברצוני לברר את דעת ר' יוסף בעניין שתיית מים לאחר האפיקומן.

¹ מתוך דברי התוספות אנחנו למדים על גדולתו של ר' יוסף טוב-עלם. ר' יוסף אסף תשובות גאונים, כתב סדר תנאים ואמוראים וכן כתב את "סדרו", כלומר, פיוטיו.

² אר"ח תפ"א, אי.

ג. הבנת התוספות את דעת ר' יוסף

התוספות מבין בדברי ר' יוסף שאסור לשתות אפילו מים לאחר האפיקומן והוא תמה עליו שהרי מים לא מבטלים טעם מצה. יתר על כן, כיצד תיקנו חז"ל כוס חמישית אם אסור לשתות?

נמצא לפי הבנת התוספות, שר' יוסף התיר לשתות מים רק לחולה או לאסטניס, אך איפשר לשתות כוס חמישית של יין "משום אונס", כלומר, אם ליבו אונסו ותאב הוא לשתות יין. יש להעיר, שבבית שקדם לבית שבו אנו דנים מסיים ר' יוסף "וברביעי הלל מצרי לתנו, בל יטעום כלום באישונו". כלומר, לאחר ההלל על כוס רביעי, אין לטעום כלום, ואפילו מים מותרים רק לחולה או לאסטניס.

דברי ר' יוסף קשים להבנה, אם אפילו מים מבטלים טעם מצה איך שותים כוס שלישית ורביעית? יתר על כן, אם מים מותרים רק לחולה, כיצד מתירים ביתר קלות יין אם ליבו אונסו?

צריך לבאר שיש חילוק בין שתיה של מצוה לשתיה של רשות, אמנם כל דבר עלול לפגום במשהו את טעם המצה ואפילו מים. אלא ששתיה פוגמת את הטעם פחות מאכילה ולפיכך התירו חכמים את שתיה הכוסות לאחר האפיקומן כי הם חלק ממצוות הלילה. אף כוס חמישית יש בה טעם וצורך אלא שתיקנו אותה רק כרשות ולא חובה, לכן ניתן לשתותה יותר בקלות משתיית מים.

אף הרא"ש³ הביא את דברי ר' יוסף ומבין כתוספות שמקור דינו הוא "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". אמנם הרא"ש לא כתב במפורש שר' יוסף אוסר לשתות אפילו מים.

התוספות והרא"ש הוסיפו להקשות על ר' יוסף מדברי התלמוד הירושלמי המפרש את דין המשנה⁴ "בין שלישי לרביעי לא ישתה", שמא ישתכר. נמצא שכל החשש הוא שכרות ולא ביטול טעם האפיקומן.

הרא"ש מוסיף שנהגו להחמיר לא לשתות יין ופירש הר"מ (מרוטנבורג - רבו של הרא"ש) שחוששים שמא ישתכר ולא יוכל לספר ביציאת מצרים כל אותו הלילה.

³ סיימן ל"ג.

⁴ פסחים קי"ז ע"ב.

הטור בסימן תע"ח דן באיסור האכילה לאחר האפיקומן ולא מזכיר שם שתיה כלל. אך בסימן תפ"א הוא דן בענייני כוס חמישי ובאיסור השתיה לאחר ד' כוסות. כותב הטור:

"כתב אדוני אבי (הרא"ש) ז"ל יראה מדברי רב יוסף טוב-עלם שאסור לשתות אחר ד' כוסות וכ"כ רי"ף... ומאן דצחי, לית ליה רשותא למשתי חמרא אלא מיא וכן כתבו כל הגאונים, ותימה... דהא לא קאמר אלא אין מפטירין לאחר הפסח אפיקומן? דהיינו שלא לאכול, אבל למשתי שרי".

הטור ממשיך ומסיים במנהג שלא לשתות יין שמא ישתכר וירדם ולא יוכל לספר ביציאת מצרים. דברי הרי"ף שהביא הטור, המתיר לשתות רק מים, לא הובאו ברא"ש, ואף שהטור הסמיך דברי הרי"ף לדברי ר' יוסף נראה שאין כוונתו להשוות ביניהם שהרי ר' יוסף אסר לשתות אפילו מים, אלא ששניהם אסרו לשתות ולפי הטור השתיה מותרת בעיקרון אלא שאסורה רק שתיה משכרת.

אלא שנראה שהב"י לא הבין כך את דברי הטור, כי כותב שלדברי הכל מותר לשתות מים חוץ מהמרדכי שהביא בשם ר' שמואל מאיורא שהיה מחמיר על עצמו לא לשתות אפילו מים.

נמצא שלדעת הבית יוסף, דעת ר' יוסף טוב-עלם כדעת הרי"ף שמותר לשתות מים. לכאורה קשה, שהרי ראינו שר' יוסף התיר לשתות מים רק לחולה או אסטניס!

ג. הבנה חדשה בכוונת ר' יוסף

נראה שיש כאן אפשרות חדשה להבנת דברי ר' יוסף. ההגהות מיימוניות⁵ מביא את לשון ספר המצוות⁶: "ופירש"י ורבינו יוסף טוב-עלם שאם היה חולה

⁵ הלכות חמץ ומצה פרק ח' אות כ'.

⁶ ספר מצוות גדול לר' משה מקוצי, עשין מ"א.

או איסטניס וצריך לשתות ימזוג כוס חמישי ויאמר עליו הלל הגדול". יש כאן חיבור של חולה ואסטניס עם "צריך לשתות" ולפיכך יש פשט חדש בקריאת ופיסוק הפיוט, וממילא הבנתו. "קמעא לשתות מים יכנס" הכוונה לכל אדם וכאן צריכה לבוא נקודה, וההמשך כולו חטיבה אחת: "אם חולה הוא או אסטניס ובעי למשתי חמרא משום אונס, לומר בחמישי הלל הגדול ישתנס".⁷ וכן יתפרש הקשר לסיום הבית שקדם לו "בל יטעום כלום באישונו" אך בכל אופן קמעא לשתות מים יכנס.

ככל הנראה כך הבין מרן הבית יוסף את הטור שחיבר בין דברי ר' יוסף לדברי הר"ף על מנת להשוות דבריהם ולא כהסבר דלעיל. נמצא שיש מחלוקת בין תוספות לספר המצוות (שאף הוא מבעלי התוספות) בקריאת ובהסבר דברי הבית האחרון בפיוטו של רבינו יוסף טוב-עלם.

ד. פסיקת ההלכה

להלכה פסק השו"ע⁸ שמותר לשתות רק מים לאחר ד' כוסות. הרמ"א הוסיף "ומי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות, יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל הגדול". בסוגריים מצוין המקור לדבריו במרדכי אך ברור⁹ שהמקור הוא דברי ר' יוסף טוב-עלם. יתרה מזאת, החיבור בין איסטניס לתאב לשתות מלמד על ההבנה של ספר המצוות בדברי ר' יוסף, לפיכך לא הביא הרמ"א מי שאוסר לשתות אפילו מים.

אין בכוחנו להכריע מה הפירוש האמיתי בדברי ר' יוסף, אך יש להעיר שדברי התוספות מסתברים יותר, כי לדבריו המילים "קמעא לשתות מים יכנס" הם התחלה חדשה ואינם המשך הבית הקודם. אך לפי ספר המצוות, המילים "קמעא לשתות מים יכנס" הם סיום הבית הקודם "בל יטעום כלום באישונו", והדברים דחוקים כי נראה שכל בית בפיוט עומד בפני עצמו.

⁷ בשנת ה'תשס"א הוציא הרב אהרון לוי מירושלים פירוש לפיוט זה והביא רק הסבר זה, השני, וזנח דברי התוספות.

⁸ או"ח תפ"א, א'.

⁹ ידוע שהמקורות לדברי הרמ"א לא נכתבו על ידיו.